

УДК 378.046-057.175-051:005.336.2:316.663.4(045)
DOI 10.32840/1992-5786.2019.63-2.22

В. М. Могілевська

кандидат соціологічних наук,
старший викладач кафедри теорії та методики виховання
Комунального закладу «Запорізький обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти»
Запорізької обласної ради

ДИСКУРС ЩОДО СОЦІАЛЬНО-РОЛЬОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено змінам функцій закладів післядипломної освіти в умовах ринкових стосунків, що обумовлює перехід вищезазначених освітніх установ на позиції надавачів освітніх послуг. Наразі вдосконалення кадрового забезпечення цієї галузі стане важливою передумовою наближення післядипломної освіти до європейських і світових стандартів якості.

Автор статті зауважує, що зміни фіксує кожен учасник освітнього процесу, а це означає, що вони в такій же мірі торкаються й відносин між викладачами та слухачами курсів підвищення кваліфікації. Акцент робиться на тому, що реформування системи післядипломної педагогічної освіти передбачає зміну соціальної ролі педагога як надавача освітньої послуги. Спираючись на окремі висновки соціології, автор наголошує на тому, що проблема навчання соціальним ролям є однією з пріоритетних у сучасній педагогіці і вирішується, насамперед, у процесі взаємодії, що уявляє собою спільну діяльність і соціальну поведінку індивідів.

Сутність процесу взаємодії полягає в уникненні рольових конфліктів і намаганні досягнути компліментарності ролей. Саме зміна функціональності вищезазначених освітніх установ вимагає від викладачів курсів підвищення кваліфікації нової моделі педагогічної взаємодії, що вибудовується з урахуванням соціально-рольової компетентності педагога.

Автор, поділяючи думку щодо специфіки педагогічної взаємодії в системі післядипломної освіти, розкриває своє розуміння специфіки взаємодії в системі «дорослий-дорослий». За його баченням, з одного боку, у викладача є розуміння нової соціальної ролі, спричиненої трансформацією освітнього простору. З іншого боку, має змінюватися й модель його поведінки, що не тільки має відповідати очікуванням замовників освітньої послуги, тобто слухачькій аудиторії, а й забезпечувати ефективність освітньої діяльності. Соціально-рольова компетентність є стрижнем рольової поведінки. Тобто в закладах післядипломної освіти результати освітньої діяльності знаходяться в прямій залежності від володіння педагогом соціально-рольовою компетентністю.

Ключові слова: соціально-рольова компетентність, соціально-рольові взаємини, педагогічна взаємодія, заклад післядипломної освіти.

Постановка проблеми. У системі післядипломної освіти відбуваються суттєві структурні та змістовні зміни, пов'язані з пошуком нових пропозицій на ринку надання освітніх послуг. Зміни відбуваються на всіх рівнях. Їх фіксує кожен учасник освітнього процесу, в тому числі, і коли йдеться про суб'єкт-суб'єктні стосунки у відносинах між викладачами та слухачами курсів підвищення кваліфікації закладів післядипломної освіти, оскільки високий рівень компетентності викладача є невід'ємним показником ефективності освітньої діяльності закладу. Тому важливою передумовою наближення післядипломної освіти до європейських і світових стандартів якості освіти є вдосконалення кадрового забезпечення цієї галузі.

Трансформація, якої зазнає сьогодні система післядипломної освіти України, є наслідком оновлення змісту її основної функції – надання освітніх послуг. Саме зміна функціональності виглядає як інноваційна діяльність викладачів і вимагає від них нових рольових моделей поведінки. Наразі

принципові зміни у відносинах між педагогами закладів післядипломної освіти та слухачами ще не сталися. Й досі педагогічний склад транслює владу викладача та підпорядкування (субординацію) з боку слухачів. Виступаючи в ролі організатора освітньої діяльності, викладачі при цьому мало рахуються з очікуваннями слухачів. Це означає, що професійно-педагогічне спілкування, що є основою науково-педагогічної діяльності викладача вищої школи, є малоефективним. Причина цього полягає у відсутності вміння вибудовувати ефективні соціально-рольові взаємини в процесі освітньої діяльності. Йдеться про педагогічну взаємодію в умовах післядипломної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика щодо педагогічної взаємодії достатньо давно була і є предметом уваги вітчизняних науковців. Педагогіку взаємодії досліджували А. Белкін, І. Зимова, Є. Коротаєва, А. Кравченко, М. Шевандрін. Теоретичні аспекти соціальної та освітньої взаємодії обґрунтовано в дослідженнях:

Ш. Амонашвілі, Л. Виготського, Д. Ельконіна, О. Леонтєва. У науковій літературі педагогічна взаємодія визначається як взаємопов'язаний процес обміну впливів між його учасниками. Саме педагогічний вплив є важливою рушійною силою досягнення освітніх цілей. Тож педагогічна взаємодія – важлива складова професійно-педагогічної компетентності педагогічного працівника.

Фокус уваги вітчизняних дослідників Г. Акопова, О. Злобіної, І. Зубкової, В. Кан-Каліка, Г. Костюка, С. Краснокутської, Г. Ложкіна було спрямовано на взаємодію як процес цілеспрямованого взаємовпливу індивідів, спільну організацію взаємних дій.

Різні аспекти соціально-рольової взаємодії активно досліджувала низка соціологів, серед яких П. Горностай, А. Лобанова, П. Смирнов, І. Гавриленко, Т. Шибутані. Саме в дослідженнях П. Горностая та П. Смирнова виокремлюється поняття «соціально-рольова компетентність».

Аналіз моделей статусно-рольової взаємодії в освітньому процесі за різними аспектами здійснений у працях таких авторів, як О. Донченко, О. Петровський, І. Гавриленко, Є. Головаха, О. Добрович, В. Кан-Калік, І. Мартинюк, Л. Собчик, Т. Титаренко, В. Тихонович. Проблема функціонування системи післядипломної освіти розглядається у наукових працях І. Жорової, А. Кузьмінського, М. Поліщук.

На думку О. Косигіної, система післядипломної освіти передбачає власну специфіку педагогічної взаємодії, яка є частиною, з одного боку, взаємодії суб'єктів освітнього простору, з іншого – частиною післядипломної освіти як особливої інституції і системи неперервної освіти загалом. Педагогічна взаємодія виявляється у двох базових аспектах – функціонально-рольовому та особистісному. При цьому у системі післядипломної освіти обидва аспекти мають свою специфіку, оскільки передбачають взаємодію у системі «дорослий-дорослий». Розкриття основних форм педагогічної взаємодії суб'єктів післядипломної освіти має складати основу подальших досліджень [1, с. 10].

За всієї ґрунтовності та різнобічності досліджень вони все ж таки не охоплюють всіх проблем, з якими стикається система післядипломної освіти в умовах соціальних змін сучасного українського суспільства, коли відсутність соціально-рольової компетентності викладача не вбачається проблемою. Розбіжності з рольовими запитами слухачів впливають на якість освітнього процесу, подальшу професійну соціалізацію фахівців, модифікацію системи освіти тощо.

На рівні теоретичної рефлексії бракує досліджень, в яких була б висвітлена сутність та критерії соціально-рольової компетентності педагога закладу післядипломної освіти, що важливо в умовах трансформації системи освіти України.

Тому актуальність теми зумовлена необхідністю з'ясування сутності соціально-рольової компетентності для педагогів закладів післядипломної освіти в умовах реформування галузі.

Мета статті – проаналізувати сутність соціально-рольової компетентності педагогів закладів післядипломної освіти як необхідної умови педагогічної взаємодії зі слухацькими аудиторіями в умовах трансформації освітнього простору.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить європейський досвід, реформування системи післядипломної педагогічної освіти передбачає зміну соціальної ролі педагога як надавача освітньої послуги. Соціальна роль – це більш чи менш чітко визначений шаблон поведінки, що очікується від людини, яка займає відповідний статус у суспільстві. Можна сказати, що соціальна роль – це маска, яку надягає педагог, потрапляючи в конкретну слухацьку аудиторію. Безперечно, ефективність освітнього процесу напряму залежить від ролей, які пропонують викладачі слухачам курсів підвищення кваліфікації. Іншими словами – що стоїть за рольовою взаємодією суб'єктів освітнього процесу – рольова ідентичність чи рольовий конфлікт у трактуванні соціології.

Треба зауважити, що в науковій літературі поняття «взаємодії» розглядається у широкому та вузькому розумінні, як складова частина та невід'ємна функція спілкування, як процес цілеспрямованого взаємного впливу індивідів, як спільна організація взаємних дій тощо. Взаємодія виступає як інтегруючий фактор, що сприяє утворенню структур. Особливістю взаємодії є її причинна зумовленість. Кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої й як засіб одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що зумовлює розвиток об'єктів (суб'єктів) і їх структур. Якщо в процесі взаємодії виявляється протиріччя, то воно виступає джерелом саморуху і саморозвитку структур.

Рольова взаємодія має складну структуру, що складається із ряду підструктур. Перша підструктура – рольові очікування – це система нормативних вимог соціуму до ролі, вірніше, відображення особистістю сукупності тих вимог, які висувують до людини партнери по рольовій взаємодії, її власні уявлення про те, якої поведінки від неї чекають узагальнені інші (бо ролі ніколи не бувають розраховані на одиничних суб'єктів взаємодії, вони не є ексклюзивними). Рольові очікування – це зовнішня сторона соціальної взаємодії, що характеризує суспільну детермінацію рольової поведінки людини.

Друга підструктура (головна, яка визначає характер ролі) – рольова поведінка – це реалізація рольових функцій у конкретних діях і вчинках, що здійснюються в процесі виконання ролей. Рольова поведінка є однією з основних форм соціальної поведінки людини.

Третя підструктура – рольовий образ – це внутрішня сторона соціальної взаємодії, що характеризує особистісну детермінацію рольової поведінки людини. Рольовий образ – це уявлення особи про власні ролі, визнання себе суб'єктом тієї чи іншої ролі, це внутрішня модель ролі. Сукупність рольових образів людини, що стосуються її різних соціальних ролей, складає своєрідну рольову «Я» – концепцію особистості.

У процесі діяльності люди обмінюються не лише інформацією, а й різними діями. Саме рольова взаємодія означає процес спільної діяльності, де вони виконують певні соціальні та внутрішньо-групові ролі.

Як і будь-яка поведінка, рольова поведінка має свою детермінацію: зовнішньо-соціальну, коли рольова поведінка будується у відповідності з рольовими очікуваннями, на догоду вимог групи або соціуму; та внутрішню, відповідно до внутрішньої суб'єктивної моделі ролі.

Якщо рольові очікування і рольові переживання відповідають одне одному (тобто, зовнішня і внутрішня моделі ролі збігаються), то рольова поведінка є однозначною. Якщо ж між рольовими очікуваннями й інтерналізацією ролі (засвоєння цінностей до такого ступеня, що вони визначають поведінку індивіда) виникає суперечність, то виникає рольовий конфлікт.

У реальних ситуаціях рольова взаємодія – це двосторонній процес. Так, у взаємодії двох суб'єктів (найпростіша модель взаємодії) кожен із них має образ соціальної ролі (рольову ідентичність), є суб'єктом рольових дій, поведінки і має взаємні рольові очікування (тобто, на поведінку суб'єкта «А» впливають очікування з боку «Б» і навпаки).

У стосунках соціальних суб'єктів завжди спостерігається нерівнозначність у побудові й інтерпретації образів однієї і тієї ж соціальної ролі. Якщо образи співпадають із рольовими очікуваннями й ідентичністю, тобто роль адекватно інтерпретується іншим соціальним суб'єктом взаємодії, спостерігаємо рольову сумісність, або компліментарність ролей.

Рольовий конфлікт починається тоді, коли суб'єкти прагнуть до однорівневих соціальних ролей (здебільшого, в рамках однієї соціальної групи) при різних ресурсних можливостях. Оскільки і рольові образи, і рольові очікування є в кожного з соціальних суб'єктів, то збіг може бути частковим. Наприклад, поведінка викладача відповідає очікуванням з боку слухачів курсів підвищення кваліфікації, які задоволені процесом і результатами освітньої діяльності, а от соціальна поведінка слухачів не задовольняє викладача закладу і суперечить його соціальним очікуванням. У результаті формується явище одностороннього рольового конфлікту. В процесі соціалізації особистості особливе значення має опанування нею соціальної компетентності, у структурі

якої науковцями визначено три основні компоненти: соціально-рольовий, ціннісний та комунікативний. При цьому провідним є соціально-рольовий, який розкриває ту сукупність вимог, що пред'являє суспільство до кожного свого члена задля належного соціального функціонування [2, с. 1].

Група дослідників в особі Л. Пуховської, М. Артюшиної, В. Базелюка, О. Снісаренко, Л. Сніцар висуває як одну з умов ефективності освітнього процесу статусну сумісність. Саме статусна сумісність має зближувати викладачів і слухачів закладів післядипломної педагогічної освіти. В їхньому потрактуванні статусна сумісність розуміється як взаємодія трьох основних статусів особистості: професійного, економічного та громадянського (політичного). Їх реалізація окреслює істинний портрет педагога, якому властиві висока професійна ерудиція, економічна самодостатність, активна громадянська позиція. Статусна сумісність вимагає високого рівня самоактуалізації професійної компетентності, що спирається на відповідну фінансову і матеріальну винагороду [3, с. 38].

У зарубіжних джерелах зустрічається тлумачення «компетентностей взаємодії», виходячи із соціальних ролей. Зокрема, М. Атаї та Дж. Дарлі під компетентностями взаємодії розуміють здібності створювати нові зразки виконання ролі реконструюванням знайомих, набутих у практиці прикладів, що дає змогу діяти в специфічних змінах ситуацій взаємодії [4, с. 95].

Зважаючи на те, що соціальні ролі у професійній діяльності є досить різноманітними і залежать від стилю, рівня, досвіду діяльності фахівця, дослідниця рекомендує викладачам закладів післядипломної освіти, що прагнуть успішно займатися викладацькою роботою в системі «дорослий-дорослий», засвоювати мінімально необхідний рольовий репертуар та оволодіти компетентністю у його реалізації.

Проаналізувавши певні сценарії соціально-рольової взаємодії в освітньому процесі педагогів і слухачів курсів підвищення кваліфікації, слід зазначити, що у випадках незначної рольової дистанції викладач дотримується вимог ідеологічно-дидактичного автостереотипу, що призводить до втрати комунікації зі студентами за рахунок демонстрування гіперрольової поведінки. При реалізації гіперрольової поведінки має місце самоідентифікація викладача в статусі ритуаліста, формаліста, адміністратора, контролера. За умов саме такої самоідентифікації соціально-рольова взаємодія зі слухачами набуває ознак ієрархічності, примусовості, формалізованості, бюрократично-процедурної зарегульованості; функціонально-рольове спілкування переважає над особистісно-орієнтованим. При цьому освітня діяльність може ставати монологічною, викладач спирається переважно на інформування слухачів щодо різних блоків пізна-

вальних уявлень по темах навчальної дисципліни. Від слухачів при здійсненні поточного та підсумкового контролю очікується переважно пізнавальна репродукція. Викладач не заохочує групові дискусії та не стимулює вільний інтелектуальний пошук.

При переважанні в рольовій поведінці дисципліни над інтелектуальною гнучкістю і комунікативністю серед слухачів можуть спостерігатися відповідні форми групового саботажу (ескапізму) освітнього процесу у вигляді пропусків зайнять, недостатньо високої активності слухачів під час семінарських чи практичних занять, виявів незацікавленості освітнім процесом; спробами використання, навіть корупційних практик (подарунків та різних форм фінансово-матеріального заохочення) задля уникнення самого освітнього процесу і відповідних форм контролю тощо.

У випадках значної рольової дистанції викладача в групі може формуватися два сценарії взаємодії в залежності від рівня професіоналізму та наукової обізнаності викладача: академічно-науковий (при високому рівні науковості та професіоналізму) та розважально-клубний (шоу-презентаційний) при середньому або ж низькому рівні науковості та професіоналізму. Цим сценаріям відповідають певні статуси викладача (науковець, комунікатор, шоумен (розважальник), популяризатор, тренер (тьютор). Рольова поведінка стимулює / не стимулює науковий пошук, дискусію, спонукає / не спонукає до вільних висловлювань, дозволяє/не дозволяє імпровізацію, унаочнення та відхилення від теми, послуговується / не послуговується негативними санкціями у випадку відхилення слухачів від вимог навчальної програми, зреалізовує / не зреалізовує відповідний контроль як самоціль (засіб).

При досягненні статусно-рольового асонансу, тобто вдалої експозиції соціально-рольової моделі викладачем та її співпадінні з груповими очікуваннями слухачів, переважають всі ознаки суб'єкт-суб'єктної взаємодії, а саме: прийняття педагогом рольової моделі комуніканта, а не комунікатора; горизонтальність комунікацій педагога і слухачів; групова ідентифікація (спілкування з позиції «ми», а не з позиції «ми-вони»); використання нестандартних комунікативних практик у вигляді девіації, імпровізації, гри, тренінгу, групового експерименту тощо. Тобто вмiла побудова педагогічної взаємодії залежить від сформованості соціально-рольової компетентності.

Висновки і пропозиції. Таким чином, сформованість соціально-рольової компетентності мають визначати такі критерії: вміння індивіда обрати соціальну роль згідно з індивідуально-психологічними особливостями та соціальними налаштуваннями; рольова варіативність; динаміка оволодіння соціальними ролями; гармонійність виконання соціальної ролі; вміння запобігати рольовим і міжрольовим конфліктам і вміння їх вирішувати, якщо

вони виникли; глибина виконання ролі, рівень її інтерналізації; рольова гнучкість (здатність до зміни ролей відповідно до віку, соціальних умов і соціальних ситуацій; ступінь самореалізації особистості викладача на основі виконання соціальної ролі). Як зазначила Т. Палько, в найближчий час у практику підвищення кваліфікації придуть (а подекуди вже прийшли) такі форми навчання як очно-заочна і дистанційна, курси з різною тривалістю навчання, традиційні технології, серед яких:

а) мікрвикладання, рефлексивний аналіз, метод кейсів, творчі звіти та презентації, off-line консультації, "chat-on-line";

б) багаторівнева диференціація, яка передбачає врахування професійного рівня вчителів, їх педагогічного досвіду та наявних освітніх потреб [5, с. 3]. Ці форми будуть потребувати від викладачів опанування новими ефективними соціальними ролями, що мають забезпечувати статусно-рольовий асонанс і розширювати спектр компетентностей взаємодії. У зв'язку з вищезначеним дослідження змістовності соціально-рольової компетентності в системі післядипломної освіти потребує подальших розвідок і аналізу.

Список використаної літератури:

1. Косигіна О.В. Педагогічна взаємодія суб'єктів системи післядипломної освіти: зміст та специфіка. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42971648.pdf> (дата звернення: 03.05.2019).
2. Фруктова Я.С. Рольова ідентичність як базовий конструкт соціальної компетентності фахівця. URL: nbuv.gov.ua/j-pdf/NPO_2013_1-2_13.pdf (дата звернення: 08.05.2019).
3. Післядипломна освіта в умовах євроінтеграції: сутність, зміст, технології, готовність до змін: навч.-метод. посіб. / Пуховська Л.П. та ін.; за наук. ред. Л.П. Пуховської. Київ, 2012. 121 с.
4. Вольнова Л.М. Рольовий репертуар і рольова компетентність студента-майбутнього соціального педагога / Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах: 2010 рік: матеріали міжвуз. наук.-прак. конф., 21 трав. 2010 р. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 95–97.
5. Палько Т.В. Реформування системи післядипломної педагогічної освіти в Україні: шляхи до євроінтеграції URL: <http://journals.uran.ua/sciencerise/article/view/54801/> (дата звернення: 29.04.2019).
6. Горностаї П.П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості. Психологічні перспективи. Луцьк. 2004. Вип. 6. С. 23–25.
7. Олійник В.В. Післядипломна педагогічна освіта: місія і стратегія розвитку. Освіта України. Київ. 2010. № 30. С. 6.

Mohilevska V. Discourse on the social and role competence of the teacher of postgraduate education institution

The article is devoted to changes in the functions of institutions of postgraduate education in the conditions of market relations, which causes the transition of above mentioned educational institutions to the position of educational services providers. At the moment, improving the staffing of this industry will be an important prerequisite for the approximation of postgraduate education to European and world quality standards. The author of the article notes that the changes are fixed by each participant in the educational process, which means that they also affect the relations between teachers and students of advanced training courses. The emphasis is on the fact that reforming the system of postgraduate pedagogical education involves changing the social role of the teacher as a provider of educational services. Drawing on individual conclusions of sociology, the author emphasizes that the problem of teaching social roles is one of the priorities in modern pedagogy and it is solved, first of all, in the process of interaction, which represents a joint activity and social behavior of individuals. The essence of the process of interaction is to avoid role conflicts and attempts to achieve complementarity of roles. It is a change in the functionality of the above mentioned educational institutions that requires the teacher of advanced training of a new model of pedagogical interaction, which builds on the social and role competence of the teacher. The author, sharing the opinion on the specifics of pedagogical interaction in the system of postgraduate education, reveals his understanding of the specifics of interaction in the "adult-adult" system. According to his vision, on the one hand, the teacher has an understanding of the new social role caused by the transformation of the educational space. On the other hand, the model of his behavior must change, which must not only meet the expectations of the customers of the educational service, i.e. listening audience, but also ensure the efficiency of educational activities. Social and role competence is the core of role behavior. That is, in institutions of postgraduate education, the results of educational activities are directly dependent on the teacher's possession of social and role competence.

Key words: social and role competence, social and role relationships, pedagogical interaction, institution of postgraduate education.